

نقدی و معرفی کتاب

اسناد دوره اول مجلس شورای ملی

حسین روحانی صدر*

این کتاب، به همت مسعود کوهستانی نژاد تألیف شده و آن را مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، به انضمام نمایه‌ها، در ۲۷۲ صفحه، در بهار سال ۱۳۸۸ به چاپ رسانده است.

مقدمه

نویسنده، در ابتدا و مقدمه کتاب خاطر نشان کرده که اسناد موجود در کتاب را، نه براساس انتخاب بلکه برحسب تصادف و اتفاق گردآوری و سپس دسته‌بندی کرده. به همین سبب گوناگونی و تنوع موضوعی آن‌ها را، مانع از ارائه تحلیل جامع و بررسی همه‌جانبه در موردشان دانسته و در بهترین حالت، آن‌ها را به عنوان گزارش‌ها و اسنادی پراکنده و تصویر نسبتاً زنده‌ای از جامعه ایران در طول سه دهه ۱۲۹۶-۱۳۲۷ ق. قلمداد کرده و قدیمی‌ترین سند موجود در کتاب را، به سال ۱۲۹۶ ق. و جدیدترین آن‌ها را متعلق به ربیع‌الثانی ۱۳۲۸ ق.، اندکی پس از شروع به کار دومین دوره مجلس برشمرده که براساس تشابه نسبی برخی اسناد با یکدیگر، آن‌ها را در زیر هشت عنوان اصلی (امتیازات؛ بریگارد قزاق؛ بانک‌ها؛ روابط ایران و انگلیس؛ مستشاران؛ صورت مذاکرات نمایندگان مجلس شورای ملی؛ انجمن ایالتی آذربایجان، و متفرقه) تنظیم کرده است.

بخش اول: امتیازات

نخستین و به گفته نویسنده، مهم‌ترین عنوان‌ها و امتیازات

شامل مباحث اساسی همچون شیلات، راهسازی، نفت و گاز می‌باشد. نگارنده، بر این باور است که در طی سه دهه ۱۲۹۶-۱۳۲۷ ق. - که از اواخر دوره سلطنت ناصرالدین شاه آغاز و با خاتمه پادشاهی محمدعلی شاه به پایان می‌رسد - منابع مالی متکی بر اقتصادی تحلیل رفته و در هم شکسته ایران، به هیچ‌وجه تکاپوی تأمین هزینه‌های دولت را نمی‌کرده است.

اعطای امتیازات، از سوئی درآمد مستمری برای دولت ایران و نیز رشد اقتصادی برای کشور از طریق گسترش بهره‌برداری از معادن و ظرفیت‌های اقتصادی کشور فراهم کرد؛ لیکن در آن روی سکه، اقتصاد ایران را هرچه بیش‌تر به خارج از کشور وابسته ساخت و موانع بزرگی در راه شکوفائی اقتصاد ملی فراهم آورد. همان‌گونه که اعطای امتیاز نفت به دارسی در سال ۱۳۱۹ ق. نیز مبنائی برای فعالیت گسترده اقتصادی انگلیس‌ها در بخش دیگری از ایران شد.

الف - شیلات

نویسنده، با اعتقاد بر این که گسترش فعالیت شیلات در سواحل ایرانی دریای خزر به دنبال اعطای امتیاز آن، نخست به گروهی از سرمایه‌داران روسی و سپس به استپان لیانازوف، سلطه اقتصادی روسیه را بر شمال

* کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی و پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

ایران تحکیم بخشید؛ قسمت اول از صفحه ۳-۳۲ را به بررسی امتیاز شیلات شمال کشور و مبادلات تجاری ایران و روس اختصاص داده (۱۲۹۶-۱۳۲۶ق.).

ب- بیمه؛ حمل و نقل

قسمت دوم از صفحه ۳۳-۴۵، به بازخوانی و بازنویسی ۳ سند امور بیمه مربوط به ۱۳۰۸-۱۳۱۰ق. اختصاص دارد که نکات ارزشمندی از نظامنامه اداری و شیوه انعقاد برخی قراردادها را می‌توان از آن به دست آورد. به هر حال، این مطلب نیز اگرچه در حوزه مقررات است، ولی با موضوع کتاب قرابت چندانی ندارد.

پ- راهسازی

قسمت سوم از صفحه ۴۷-۵۷، به امتیاز احداث راه شوسه و آهن از مرز روسیه تا پایتخت اختصاص داده شده که نکات بسیاری در زمینه شیوه و نوع قراردادها و روش کار و اجرا و مواضع دیگر از جمله راه آهن از ترشیز و سیستان و خراسان تا کرمانشاه و خانیقین در آن گنجانده شده است (جمادی‌الاول ۱۳۲۴ - ذیحجه ۱۳۱۹ق.).

ت- پست

در قسمت چهارم از صفحه ۵۹-۷۲، پرونده مهم قراردادهای پستی در مقطع ۱۳۲۱ق. به بعد آورده شده و در آن، از نیروهای پست - که غلام بودند - مطالب جالب و قابل تأملی می‌توان به دست آورد.

ث- متفرقه

در قسمت بعد، ۲ سند معتبر امتیاز معادن زرنیخ و نفت، با تفصیل ویژه از ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۹ق. می‌باشد و در صفحه ۹۸ زیر عنوان متفرقه، مکاتباتی درخصوص امتیاز معادن قراجه‌داغ به تاریخ ۱۳۲۶ق. و سند سوم مربوط به انعقاد قرارداد و شیوه کار چراغ برق در تهران در سال ۱۳۲۲ق. است. سند ۴، ۵ و ۶ اختصاص به انعقاد قرارداد کشت توتستان برای صنعت ابریشم و احداث قنوات و باغ‌های

کشاورزی اطراف تهران دارد (۱۳۲۳-۱۳۲۶ق.).

بخش دوم: بریگارد قزاق

نویسنده، با توضیح این که قرارداد دولت ایران با فرماندهی نظامی روسیه در قفقاز در زمینه ایجاد واحد نظامی مشابه با واحدهای نظامی روسی در ایران، به اعزام افسران و درجه‌داران روسی به ایران، جهت آموزش، سازماندهی و فرماندهی واحد نظامی بریگارد قزاق انجامید. بخش دوم، بریگاد قزاق را با پیمانکاری پالکونیک چارکوفسکی مأمور خدمت در ایران، آغاز کرده که به شیوه انعقاد همکاری دولت علیه ایران و امپراتوری روس در زمینه تربیت نیروی قزاق در یازده فصل اشاره دارد.

این شیوه نامه‌نگاری و گزارش‌نویسی ادامه دارد و پس از آن، تقدیرنامه محمدعلی شاه از قزاقان و اعطای ترفیع درجه به آنان - که در حوادث تهران و شاید به توپ بستن مجلس شرکت داشته‌اند - آورده شده. پس از آن در سند شماره ۸ بخشی از هزینه‌ها و پرداخت و دریافت مالی پالکونیک لیاخوف قرار گرفته است.

در سند شماره ۹، موافقت مجاهدان فاتح تهران با ادامه کار پالکونیک لیاخوف و همراهانش در اداره امور قزاقخانه، منطبق با شرایط جدید اعلام گردیده که نویسنده، آن را پاسخ طنزآمیز تاریخ به محمدعلی شاه دانسته. اسناد ذیربط، به طور عمده در مورد میزان اختیارات و نحوه فعالیت فرمانده ارشد روسی و نیز چگونگی اداره داخلی بریگارد می‌باشد.

بخش سوم: بانک‌ها

نویسنده، با مقایسه شرایط اعطای امتیازات انحصاری به اتباع خارجه و شرایط اعطای امتیازاتی به مراتب کم‌اهمیت‌تر به ایرانی‌ها، این موضوع را عامل دیگری در تشدید فرایند وابسته‌تر شدن اقتصاد ایران به خارج بیان کرده و فعالیت انحصاری مؤسسات بانکی روسی و انگلیسی بویژه بانک شاهنشاهی را در ایران، نکته حائز اهمیت دانسته و عقیده دارد که آن بانک و نیز بانک استقراضی روس، شبکه

بوشهر شده است.

در سند شماره ۲، مظفرالدین شاه در پاسخ، آن جا را بخشی از ملک شاهنشاهی خود دانسته و این مراسلات تا سند شماره ۱۵ ادامه دارد. در قسمت پ (تلگرافخانه)، اسناد تلگرافخانه آمده و سند شماره ۱ به رونوشت قرارداد احداث خطوط تلگرافی جدید در جنوب ایران در ده فصل تعلق دارد.

بخش پنجم: مستشاران

بخش پنجم، در ۸ سند اختصاص به حقوق مستشاران خارجی از مدیرکل گمرکات گرفته تا راننده محمدعلی شاه دارد. طبق گفته نویسنده، همان راننده‌ای است که حدود یک ماه پس از قرارداد، در واقعه بمب‌گذاری در سر راه محمدعلی شاه (محرّم ۱۳۲۶ق.) همراه وی بوده است. نویسنده، این سندها را نمونه‌هایی از احکام قرارداد و تجدید قرارداد با افراد ذینفع دانسته است.

بخش ششم: صورت مذاکرات نمایندگان مجلس شورای ملی

نویسنده، فصل ۶ را با عنوان صورت مذاکرات مجلس شورای ملی که در آن هیچ اشاره‌ای به مجلس اول نشده، اختصاص داده و تنها یک روز پنجشنبه ۲۷ رمضان ۱۳۲۴ را از صفحه ۲۰۶ تا صفحه ۲۲۰، بدون هیچ توضیح مناسب و ارائه روش به دست آوردن آن، گنجانده است. وی در مقدمه، معتقد است که در زمینه مذاکرات نمایندگان دوره اول مجلس، آنچه از آن مذاکرات باقی مانده، منحصر به متنی است که در یکی از جراید همزمان چاپ و آن‌گاه با فاصله‌ای طولانی در اواسط دهه ۱۳۲۰ش. در مجموعه‌ای تحت عنوان مذاکرات نمایندگان دوره اول مجلس، تجدید چاپ شد. بنابراین، علاوه بر قدمت آن - که جزو نخستین جلسات دوره اول مجلس محسوب می‌شود - آن را نشانگر وجود فرایند تهیه گزارش جلسات مجلس از همان ابتدای تأسیس و وجود احتمالی متون مشابه دیگر دانسته و ورود «سیدی عارض» به مجلس در اثنای مذاکرات نمایندگان

گردش مالی و پولی ایران را در اختیار داشته و از آن طریق، کمک بزرگی به تحکیم نفوذ اقتصادی و مالی روسیه و انگلیس بر ایران داشته است؛ و با اختصاص فصل سوم به اسناد بانک‌ها، در قسمت الف (بانک شاهنشاهی ایران)، از صفحه ۱۲۷ تا ۱۶۲ را با اولین قرارداد آغاز کرده و ۱۵ سند از انواع مکاتبات را در حوزه‌های مختلف، از گرفتن وام و پرداخت دیون و تأمین بودجه مالی اشخاص حقیقی و حقوقی دولت ارائه کرده است.

قسمت ب (بانک استقراضی روس) از صفحه ۱۲۷ تا ۱۷۰، هفت سند از شیوه تأسیس بانک استقراضی روس تا نوع پرداخت حقوق قشون در این بانک و بازپرداخت بدهی‌ها، طرح گردیده است.

بخش چهارم: روابط ایران و انگلیس

نویسنده، بخش چهارم را به روابط ایران و انگلیس اختصاص داده و قسمت الف (تعرفه تجاری) شامل ۲ سند، شماره ۱ تحت عنوان نامه اتابک اعظم به سفارت انگلیس در باب برقراری تعرفه به نفع انگلستان در جنوب ایران و سند شماره ۲، تحت عنوان نامه مظفرالدین شاه درخصوص درخواست‌های وزیر امور خارجه انگلستان می‌باشد. نویسنده، این موضوع را بدیهی دانسته که برخلاف نظر مظفرالدین شاه - که در طی نامه مذکور همواره بر استقلال ایران تأکید کرده - مفاد نامه مورد بحث، نشانه‌ای از فروپاشی اقتدار دولت ایران در قبال انگلیسی‌ها و روس‌ها بوده است.

در قسمت ب (بحرین) - که شامل مراسلات وزارت خارجه ایران با سفارت انگلیس در باب بحرین می‌باشد - مکاتبات مزبور میان مظفرالدین شاه و مقامات ارشد ایرانی از یک سو و وزارت امور خارجه انگلیس و سفارت آن کشور در تهران از سوی دیگر، حاکی از نوع نگرش و تلقی مقامات دو کشور بویژه ایران از موضوع بحرین می‌باشد که در سند شماره ۱، سفیر انگلیس در نامه‌ای از رسیدگی نکردن دولت ایران به امور بحرین گلایه کرده و خواستار اداره آن منطقه به دست سرکنسولگری خود در

و گفتگوی او با آنان و نیز نحوه مذاکرات نمایندگان را درباره موضوعات مهمی همچون تشکیل بانک ملی و حل مشکل نان، بیانگر عمق بی‌تجربگی و نوظهور بودن پدیده پارلمان و مجلس در فضای سیاسی جامعه آن روز ایران قلمداد کرده است.

بخش هفتم: انجمن ایالتی آذربایجان

نویسنده، در بخش هفتم کتاب به اسناد انجمن ایالتی آذربایجان پرداخته و در قسمت الف (تظلم‌خواهی صاحب امتیاز تلفنخانه ارومیه)، اسناد مربوط به مشکلات تلگرافخانه را در ۶ سند تنظیم کرده که فقط یک سند آن به مجلس اختصاص دارد و نویسنده، آن را تظلم‌خواهی صاحب امتیاز تلفنخانه ارومیه از تعدیات به خود دانسته که با حمایت انجمن ولایتی ارومیه صورت گرفته و با پاسخ دلگرم‌کننده انجمن ایالتی تبریز و نمایندگان مجلس مواجه شده است.

قسمت ب (مکاتبات کنسول‌های انگلیس و روسیه)، به اسناد کنسولگری‌های مستقر در تبریز اختصاص دارد. این مجموعه‌سندها، بسیار ارزشمند و حاوی مطالب مهمی چون قحط‌سالی، حمله عموم مردم قحطی‌زده به کنسولگری‌ها و شیوه مراسلات و جوابیه‌های مختلف با حکومت مرکزی، همچنین همراهی آن خطه با محمدعلی شاه در پذیرش مشروطه است.

بخش هشتم: متفرقه

وی، بخش هشتم کتاب را متفرقات نامیده و سند اول آن، اختصاص به اختلافات مرزی و گمرکی ایالات تالشی (اردبیل) با روسیه در فاصله سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۲۴ق. دارد که این سند، محتاج توضیح فراوانی است. سند شماره ۲ با عنوان مکاتباتی درخصوص تداوم پرداخت حقوق میرزا مهدی خان ممتحن‌الدوله است، اما مقام و سمت او در این جا ذکر نشده.

آخرین سند موجود در کتاب، اختصاص به نحوه بازگرداندن دختران فروخته شده خراسانی به ترکمن‌هاست

به دست دفتر کارپردازی ایران در عشق‌آباد که فوق‌العاده بااهمیت است و نویسنده، آن را بازتاب گزارش بسیار زیبایی کارپرداز ایران در عشق‌آباد از نحوه استخلاص زنان اسیر ایرانی در نزد ترکمن‌ها و از معضلات اجتماعی - سیاسی ایران دوره قاجار نامیده است. اما می‌طلبید که نویسنده، مطالب درخور نوشتنی به این سند می‌افزود.

نقد و بررسی کتاب

در مورد چاپ کتاب‌های سندی، با توجه به نوع اسناد، محتوا، سلیقه نویسندگان یا سیاست‌های سازمانی، روش‌های مختلفی اتخاذ می‌گردد، مانند:

گزیده فرمان‌ها و احکام، گزیده موضوعی اسناد، چاپ اسناد همراه با استنساخ آن‌ها که ممکن است به اشکال چاپ سند و استنساخ آن در کنار یکدیگر، آوردن تصویر اسناد در کنار هم و درج رونویسی شده آن‌ها در جای دیگر، چاپ رونویسی شده اسناد و آوردن تصاویر گزیده از آن‌ها، پژوهش درباره اسناد و تحلیل آن‌ها به کمک منابع دیگر، باشد.

روش به کار رفته در این کتاب، استنساخ ۱۰۵ سند و آوردن تصویر ۱۴ سند آن می‌باشد.

طراحی جلد این کتاب، مناسب و مرتبط با موضوع می‌باشد. ولی متأسفانه لغزشی در طرح جلد گالینگور وجود دارد که آن را در شومیز برطرف ساخته‌اند.

گزینش اسناد با توجه به هدف نویسنده، درست است، اما نتیجه خاصی ندارد. استنساخ اسناد، دقیق صورت گرفته و سعی شده در متن سند هیچگونه دخل و تصرفی صورت نگیرد. منشأ پاره‌ای از اسناد به طور دقیق نامعلوم است و پیدا نیست چرا تاکنون از آن‌ها استفاده نشده!

شماره سند و محل نگهداری آن در آرشیو مرکز اسناد مجلس وجود ندارد. هرچند اسناد متعلق به آرشیو اسناد مجلس می‌باشد، اما چنانچه ارجاع کامل اسناد مشخص می‌شد، برای راهنمایی محققان بهتر بود.